

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ЗАХИСТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті автор, аналізуючи зміст Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, вважає за можливе як самостійний об'єкт захисту розглядати право на справедливий судовий розгляд у цілому, а не лише право на розгляд справи протягом розумного строку. Враховуючи практику Європейського суду з прав людини відносно «ефективного» засобу захисту, пропонується запровадити як «превентивні», так і компенсаторні засоби для захисту цього права.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, право на справедливий судовий розгляд як об'єкт захисту, право на розгляд справи протягом розумного строку, превентивні засоби захисту, компенсаторні засоби захисту.

В статье автор, анализируя содержание Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод, считает возможным в качестве самостоятельного объекта судебной защиты рассматривать право на справедливое судебное разбирательство в полном объеме, а не только право на рассмотрение дела в разумные сроки. Учитывая практику Европейского суда по правам человека относительно «эффективных» средств защиты, предлагается внедрить как «превентивные», так и компенсаторные средства для защиты этого права.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, право на справедливое судебное разбирательство как объект защиты, право на рассмотрение дела в разумные сроки, превентивные средства защиты, компенсаторные средства защиты.

In the article the author by analyzing the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms considers the right to a fair trial in full as an independent object of jurisdictional defense along with right to trial within a reasonable time. Taking into account the practice of European Court of Human Rights on «effective» protection it's suggested to introduce both «preventative» and compensatory remedies in order to protect the mentioned right.

Key words: European Court of Human Rights, Right to a fair trial as an object of defence, the right to trial within a reasonable time, preventative legal remedies, compensatory legal remedies.

Останнім часом право на справедли- вий судовий розгляд та проблеми, пов'язані з його реалізацією в національній судовій практиці, дуже часто обговорюються в літературі. На них звертали та продовжують звертати увагу багато вчених різних галузей права, в тому числі, С. Ф. Афанасьєв, В. В. Комаров, Т. М. Нешатаєва, О. І. Рабцевич, С. Шевчук тощо. У своїх працях науковці підкреслюють значення цього права для будь-якого демократичного суспільства, розкривають позицію Європейського суду з прав людини (надалі – Суд) щодо його складових та їх сутності, аналізують окремі рішення

Суду та їх вплив на національну судову практику, демонструють помилки, яких припускаються суди під час розгляду та вирішення справ тощо. Однак незважаючи на чисельність та різноманітність публікацій за окресленою тематикою, проблема, пов'язана з можливістю захисту самого права на справедливий судовий розгляд на національному рівні, без звернення до Суду, не досліджувалася.

Слід відмітити, що зі статей 1, 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – Конвенція) випливає, що держави-учасниці зобов'язані на національному рівні створити

ефективні засоби правового захисту прав, викладених у ній, і право, закріплене в ст. 6 Конвенції, не є винятком із цього, тобто на національному рівні мають бути створені ефективні засоби правового захисту, в тому числі й права на справедливий судовий розгляд. Прецедентна практика Суду, з якої випливають вимоги лише щодо ефективних засобів правового захисту права на розгляд справи протягом розумного строку, не може виправдати відсутність на національному рівні можливості захисту інших складових зазначеного вище права. Тим більше, що загальна позиція Суду полягає в тому, що ст. 13 вимагає наявності засобу правового захисту, що дає змогу розглянути по суті будь-яке «звернення з оскарженням» порушень Конвенції [1, с. 320]. Аналогічне положення викладене й в Рекомендації Rec(2004)6 Комітету міністрів державам-членам щодо вдосконалення національних засобів правового захисту [2].

Ураховуючи наведене, у межах цієї роботи буде зроблена спроба запропонувати можливі засоби захисту права на справедливий судовий розгляд як самостійного об'єкта, враховуючи, звісно, вже існуючу прецедентну практику щодо ефективних засобів захисту одного з його елементів, а саме права на розгляд справи протягом розумного строку. Так, Суд виходить із того, що засіб буде «ефективним», якщо його можна використати для того, щоб або прискорити винесення рішення судом, який розглядає справу, або забезпечити позивача адекватним відшкодуванням за затримку, яка вже допущена [3]. При цьому найкращим вирішенням питання в абсолютних вираженнях, беззаперечно, є попередження. Хоча очевидним є також той факт, що для країн, в яких порушення строків судового розгляду вже мало місце, засіб правового захисту, спрямований лише на прискорення судового процесу – хоча й необхідного відносно майбутніх судових розглядів – може бути недостатнім для виправлення ситуації, що явно свідчить про те, що судовий розгляд вже був надмірно тривалим [4]. Держави

можуть ввести лише компенсаторний засіб правового захисту, при цьому такий засіб не буде вважатися неефективним [5]. З наведеного випливає, що на національному рівні можуть створюватися як «превентивні», так і компенсаторні засоби правового захисту. При цьому держави вільні у виборі сутності та кількості таких засобів [6].

Слід відмітити, що в законодавстві декількох країн (Австрії, Хорватії, Польщі, Іспанії, Словенії тощо) вже запроваджено поєднання обох засобів правового захисту, що позитивно оцінювалося Судом. Так, наприклад, відповідно до ст. 63 Конституційного закону «Про Конституційний суд Хорватії» у разі, якщо компетентний суд не виніс рішення відносно прав та обов'язків заявника протягом розумного строку, останній має право звернутися до Конституційного суду з конституційною скаргою. Останній розглядає таку скаргу та у разі її задоволення встановлює граничний строк, протягом якого суд, що розглядає справу, зобов'язаний вирішити її по суті, а також присуджує заявнику компенсацію за порушення його конституційних прав [7]. Відповідно до Закону про скарги на порушення права на судовий розгляд протягом розумного строку Польщі від 17.09.2004 р. сторона може подати до вищестоящего суду скаргу щодо порушення її права на розгляд справи протягом розумного строку, якщо судовий розгляд у справі триває довше, ніж це необхідно для дослідження фактичних та правових обставин справи або довше, ніж це необхідно для завершення виконавчого провадження або інших процедур щодо виконання судового рішення. Установивши обґрунтованість скарги, суд за клопотанням позивача вправі вказати суду, що розглядає справу по суті, прийняти певні заходи, які не можуть зачіпати фактичну та правову оцінку справи, протягом визначеного строку та присудити позивачеві справедливую компенсацію в сумі, що не перевищує 10000 польських злотих. Сторона, чия скарга була визнана

обґрунтованою, вправі також вимагати присудження їй компенсації за шкоду, спричинену в результаті необґрунтованої тривалості судового розгляду [8].

Ряд країн встановили лише компенсаторний засіб правового захисту права на розгляд справи протягом розумного строку. Так, стаття L.781-1 Кодексу судочинства Франції встановлює, що держава зобов'язана компенсувати шкоду, спричинену неналежним функціонуванням системи правосуддя. Ця відповідальність настає лише у випадку грубої необережності або відмови у здійсненні правосуддя. При цьому, як впливає зі сталої національної судової практики, під відмовою у правосудді суди розуміють не лише відмову розглянути заяву або нерозгляд справи, що готова до вирішення, але також, у більш широкому сенсі, будь-яке порушення державою своїх обов'язків, надати судовий захист приватній особі, який включає в себе право кожного, хто бере участь у справі, на розгляд його вимог у розумний строк. При цьому порушення цього права, що являє собою відмову від правосуддя в сенсі статті L.781-1 Кодексу судочинства, зобов'язує державу компенсувати шкоду, спричинену неналежним функціонуванням системи відправлення правосуддя [5]. Відповідно до «Закону Пінто» від 24.03.2001 р. в Італії кожна особа, якій в результаті порушення Конвенції, була спричинена матеріальна або моральна шкода внаслідок недотримання п. 1 ст. 6 Конвенції про «розумний строк», має право звернутися з позовом про справедливу компенсацію до апеляційного суду. Такий позов може бути пред'явлений або під час судового розгляду, або протягом шести місяців з дня, коли рішення про закінчення судочинства, стане остаточним [4].

Слід відмітити, що чинне законодавство України не передбачає жодного засобу правового захисту не лише всіх складових права на справедливий судовий розгляд, а й права на розгляд справи протягом розумного строку, які б Суд міг визнати ефективними. Так, подання скарги

до суду вищестоящої інстанції відносно бездіяльності суду нижчої інстанції не визнається достатньо ефективним для пришвидшення провадження у справі, оскільки, по-перше, вказівки судів вищої інстанції є лише необов'язковими рекомендаціями [9]. По-друге, порушення дисциплінарного провадження проти судді, яке може бути наслідком винесення окремої ухвали та інформування вищестоящим судом кваліфікаційної комісії про затримки у провадженні, є залежним від розсуду відповідних органів влади і не є безпосередньо доступним для того, кого воно стосується [10]. Крім того, оскільки у законодавстві України не передбачено кримінальної відповідальності за затримку в розгляді справи, то й ініціювання кримінального провадження щодо судді та вимога відшкодування від нього шкоди, спричиненої в ході кримінальної справи, не можуть вважатися ефективними засобами юридичного захисту [11]. У справах про невиконання чи несвоєчасне виконання рішень майнового характеру державними органами наявність у заявника можливості оскаржити бездіяльність або помилку державної виконавчої служби чи Державного казначейства України, а також вимагати компенсацію за завдану майнову та немайнову шкоду Суд не розглядає як засіб, передбачений ст. 13 Конвенції, оскільки виконання в таких справах може бути здійснене лише в тому випадку, якщо державою передбачені та визначені асигнування на відповідні видатки Державного бюджету України шляхом здійснення відповідних законодавчих заходів [12].

Вбачається, що позови, про відшкодування шкоди, можливість пред'явлення яких встановлена частинами 5, 6 ст. 1176 ЦК, також не можна вважати ефективними засобами правового захисту. Так, ч. 5 ст. 1176 ЦК встановлює, що шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, відшкодовується державою в повному обсязі в разі встановлення в діях судді (суддів),

які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. З наведеного випливає, що, по-перше, держава буде відшкодовувати шкоду, спричинену лише постановленням незаконного рішення в цивільній справі, тобто рішення, ухваленого з порушенням норм процесуального та матеріального права (ч. 2 ст. 213, п. 4 ч. 1, ч. 2, ч. 3 ст. 309 ЦПК). По-друге, лише за умови, що буде встановлена незаконність рішення суду, а також відносно судді буде постановлено обвинувальний вирок суду й визнана наявність причинного зв'язку між скоєним злочином та порушеним правом. Однак, як слушно зазначалося в літературі, необхідність встановлення вини суддів вироком суду, що набрав законної сили, призводить до того, що на практиці матеріальна шкода ніяк не компенсується постраждалим від судової тяганини [13, с. 12]. Частина 6 ст. 1176 ЦК, у свою чергу, закріплює, що шкода, завдана фізичній чи юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, відшкодовується на загальних підставах. При цьому, по-перше, чинне законодавство України не дає відповіді на питання, що слід розуміти під такими діями, бездіяльністю або рішенням. По-друге, як випливає зі статей 1166, 1167 ЦК, які передбачають загальні підстави відповідальності за завдану майнову та моральну шкоду, така шкода мала б відшкодовуватися особою, яка її завдала, тобто суддею, що є неприпустимим у контексті принципу незалежності суддів та підкорення їх лише законам, а також за умови встановлення вини такої особи, тобто судді. На останню умову як таку, що не може свідчити про ефективність компенсаторного засобу правового захисту, неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини [6; 14]. Крім того, ч. 7 ст. 1176 ЦК прямо встановлює, що порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішення-

ми, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органу досудового розслідування, прокуратури або суду, встановлюється законом. Оскільки такий закон поки що на території України прийнято не було, то, й відповідно, стягнути шкоду, спричинену порушенням права на розгляд справи протягом розумного строку, неможливо.

Аналогічний підхід щодо можливості відшкодування шкоди, спричиненої порушенням права на розгляд справи протягом розумного строку, сформувався й у судовій практиці [15; 16]. Крім того, нещодавно в своєму листі «Щодо розгляду в порядку цивільного судочинства вимоги фізичної чи юридичної особи до Держави Україна в особі Державного казначейства України про відшкодування шкоди, завданої судами (суддями) при здійсненні правосуддя» від 13.02.2012 р. № 6-182/0/4-12 Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних та кримінальних справ зазначив, що рішення суду і відповідно до цього дії або бездіяльність суддів у питаннях здійснення правосуддя, пов'язаних із підготовкою, розглядом справ у судових інстанціях тощо, можуть оскаржуватись у порядку, передбаченому процесуальними законами, а не шляхом оскарження їх дій (чи відшкодування моральної шкоди одночасно з оскарженням таких дій) до іншого суду, оскільки це порушуватиме принцип незалежності судів і заборону втручання у вирішення справи належним судом. Застосування ст. 1176 ЦК можливе у випадку, коли предметом позову є інші дії чи бездіяльність, зокрема, суду, які не пов'язані зі здійсненням правосуддя, відправленням судочинства, яке має на меті прийняття акту органом судової влади. Тобто це інші дії суддів (суду) при здійсненні правосуддя, коли спір не вирішується по суті, у разі їх незаконних дій або бездіяльності і якщо вина судді встановлена не лише вироком суду, а й іншим відповідним рішенням суду [17].

Слід відмітити, що чисельні скарги громадян України до Європейського суду щодо порушення права на розгляд спра-

ви протягом розумного строку внаслідок невиконання чи несвоечасного виконання судових рішень призвели до того, що 15.01.2010 р. було ухвалене пілотне рішення у справі Юрій Миколайович Іванов проти України [18]. Воно стало поштовхом для прийняття Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» від 05.06.2012 р. № 4901-VI, відповідно до якого держава гарантує виконання рішення суду про стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником за яким є: державний орган, державне підприємство, установа, організація, юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства [19].

На наш погляд, механізм захисту права на розгляд справи протягом розумного строку, закріплений у зазначеному вище Законі, не можна визнати ефективним засобом захисту. По-перше, Закон має обмежену сферу дії, оскільки поширюється лише на діяльність органів державної влади щодо виконання судових рішень, які мають майновий характер, боржниками за якими виступають державні органи, державні підприємства, установи, організації або юридичні особи, примусова реалізація майна яких заборонена відповідно до законодавства (ст. 2). Про його обмеженість, до речі, свідчить і поява листа Вищого адміністративного суду України від 13.06.2013 р. № 846/12/13-13 «Щодо виконання судових рішень, ухвалених у справах, пов'язаних із соціальними виплатами» [20]. По-друге, Закон закріплює право стягувача отримати компенсацію, яка нараховується Державною казначейською службою або державним виконавцем. Можливість звернення стягувача до суду з позовом про відшкодування спричиненої шкоди не передбачена. По-третє, розмір компенсації, закріплений у законі, на наш погляд, є нерозумним у порівнянні з розміром відшкодувань, що призначається Судом в аналогічних справах.

Ураховуючи досвід країн, в яких вже функціонують засоби правового захисту,

визнані Судом ефективними, а також рекомендації, вироблені самим Судом, на наш погляд, на національному рівні доцільним буде закріплення як «превентивних», так і компенсаторних засобів. При цьому при запровадженні таких засобів необхідно обов'язково враховувати зміст принципу незалежності суддів та підкорення їх лише закону. У зв'язку з наведеним питанням щодо наявності порушення права на справедливий судовий розгляд має вирішувати вищестоящий суд тієї юрисдикції, нижчестоящий суд якої, на думку особи, яка звертається за захистом свого права, допустив порушення. Так, особа, яка вважає, що її право на справедливий судовий розгляд порушується або було порушено, має право звернутися до вищестоящего суду з відповідною скаргою. Скарга щодо порушення вищезначеного права в контексті недодержання розумних строків судового розгляду може бути подана як під час розгляду справи в суді, так і по його закінченню протягом певного проміжку часу, наприклад шести місяців, а що стосується інших складових цього права – лише після закінчення провадження. У скарзі особа, крім вимоги щодо встановлення порушення її права, може також просити суд або виплатити їй компенсацію за порушення права на справедливий судовий розгляд, розмір якої повинен бути визначений на рівні чинного законодавства з урахуванням практики Суду, або відшкодувати шкоду, спричинену таким порушенням. Вимоги такої скарги щодо провадження, розгляд якого закінчився, можуть бути включені й до змісту апеляційної (касаційної) скарги у разі, якщо особа вважає за потрібне оскаржити ухвалене у справі судове рішення. За результатами розгляду скарги, яка стосується тривалості провадження, яке продовжується, суд ухвалює рішення, в якому встановлює перелік дій, що мають бути вчинені судом, який розглядає справу, граничні строки для цього, а також вирішує питання про виплату компенсації або відшкодування спричиненої шкоди, якщо заявник просить про це. Вказів-

ки вищестоящого суду мають бути обов'язковими для суду, який розглядає справу. За результатами розгляду скарги щодо порушення права на справедливий судовий розгляд, в тому числі й права на розгляд справи протягом розумного строку в провадженні, розгляд якого вже закінчився, суд ухвалює рішення, в якому встановлює факт порушення вищезазначеного права та вирішує питання про присудження компенсації або відшкодування шкоди, якщо заявник включив вищезазначені вимоги до своєї скарги. У випадку, якщо порушується або порушене право на виконання судових рішень без надмірних зволікань, заявник має право подати скаргу до суду, в компетенцію яко-

го входить розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної виконавчої служби, та просити або стягнути на його користь компенсацію, або відшкодувати спричинену шкоду. За результатами розгляду такої скарги суд ухвалює судові рішення, в якому має встановити граничні строки, в межах яких повинно бути закінчено виконавче провадження, а також вирішує питання про стягнення компенсації або відшкодування шкоди. Подання такої скарги з вимогою про стягнення компенсації або відшкодування шкоди має позбавляти у подальшому заявника права пред'явити позов відповідно до ч. 2 ст. 87 Закону України «Про виконавче провадження».

Література

1. Рішення у справі Чонка проти Бельгії // Вибрані справи Європейського суду з прав людини. Вип. V. – К. : Фенікс, 2007. – 656 с.
2. Рекомендація Rec(2004)6 Комітету міністрів державам-членам щодо вдосконалення національних засобів правового захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_718.
3. Постановление по делу Кудла против Польши [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=13336>.
4. Постановление по делу Скордино против Италии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=33632;fld=134;dst=100416;rnd=0.16282779549223325>.
5. Решение по вопросу приемлемости жалобы № 57220/00 «Ив Мифсуд против Франции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=22707;fld=134;dst=4294967295;rnd=0.8480468371729974>.
6. Постановление по делу Вассерман против России (№ 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=42423>.
7. Постановление по делу Томашич против Хорватии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=36393>.
8. Постановление по делу Бырзыксовски против Польши. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=34933>.
9. Рішення у справі Карімов проти України // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 37. – Ст. 1264.
10. Рішення у справі Єфименко проти України // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 30. – Ст. 1245.
11. Рішення у справі Лошенко проти України // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 70. – Ст. 1245.
12. Рішення у справі Войтенко проти України // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 44. – Ст. 2958.
13. Казанцев В. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный действиями судьбы / В. Казанцев // Рос. юстиция. – 2002. – № 2. – С. 11–13.
14. Постановление по делу Бурдов против России (№ 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://european-court.ru/citatrik/burdov-protiv-rossii-n-2-postanovlenie-evropejskogo-suda>.
15. Ухвала судді Новосанжарського районного суду Полтавської області у справі № 1621/1425/12 (провадження № 2/1621/843/12) від 06.08.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27422722>.
16. Ухвала судді Якимівського районного суду Запорізької області у справі № 0820/4300/2012 (провадження № 2/0828/650/2012) від 05.10.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27552464>.
17. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ «Щодо розгляду в порядку цивільного судочинства вимоги фізичної чи юридичної особи до Держави України в особі Державного казначейства України про відшкодування шкоди, завданої судами (суддями) при здійсненні правосуддя» від 13.02.2012 р. № 6–182/0/4–12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v-182740-12/card6#Public>.
18. Офіц. вісн. України. – 2010. – № 13. – С.120. – Ст. 651.
19. Офіц. вісн. України. – 2012. – № 49. – С. 62. – Ст. 1919.
20. Щодо виконання судових рішень, ухвалених у справах, пов'язаних із соціальними виплатами [Електронний ресурс]: Лист Вищого адміністративного Суду України від 13.06.2013 р. № 846/12/13–13 – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0846760-13>.